

- سرشناسه : اعرافی، علیرضا، ۱۳۳۸ -
- عنوان و نام پدیدآور : فقه تربیتی
- مشخصات نشر : قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۹.
- مشخصات ظاهری : ج.: جدول؛ ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.
- شابک : دوره: ۱-۵-۹۵۶۹۱-۶۰۰-۹۷۸؛
۳۵۰۰۰ ریال: ۴-۳۸-۸۵۴۲-۶۰۰-۹۷۸: ج ۲، ۷.
- یادداشت : چاپ اول.
- مندرجات : ج ۱. مبانی و پیش فرض‌ها. - ج ۲. تعلیم و تعلّم علم و دین. - ج ۳. تعلیم و تعلّم قرآن و حدیث. - ج ۴. تعلیم و تعلّم علوم و معارف عقلی. - ج ۵. تعلیم و تعلّم علوم و معارف شهودی. - ج ۶، ۷. آداب مشترک تعلیم و تعلّم. - ج ۷، ۲. آداب مشترک تعلیم و تعلّم. - ج ۲۱. تربیت جسمانی. - ج ۲۴. تربیت عبادی. - ج ۲۶. وظایف حکومت در تعلیم و تربیت. - ج ۲۹. وظایف نهادهای تربیتی (خانواده)
- شناسه افزوده : شکرالهی، مهدی، ۱۳۴۶ -
- موضوع : آموزش و پرورش (فقه)
- موضوع : تربیت خانوادگی -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام
- موضوع : اخلاق اسلامی
- رده بندی کنگره : ۶۱۸ الف / ۶ / ۱۹۸ BP
- رده بندی دیویی : ۲۹۷ / ۳۷۹
- شماره کتابشناسی ملی : ۳۹۵۶۳۷۱

علیرضا عرفانی

فقه تربیتی ۲، ۱

آداب مشترک تعلیم و تعلم

تحقیق و نگارش: مهدی شکرالهی

نشر اشراق و عرفان

فقه تربیتی ۷، ۲ (آداب مشترک تعلیم و تعلم)

علیرضا اعرافی

تحقیق و نگارش مهدی شکرالهی
ناشر مؤسسه اشراق و عرفان
ویراستار هادی عجمی
امور هنری حمید بهرامی
نوبت و تاریخ چاپ اول / پاییز ۱۳۹۹
لیتوگرافی، چاپ و صحافی سازمان چاپ اِسرائ
شمارگان ۱۰۰۰ نسخه
قیمت ۳۵۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای مؤسسه اشراق و عرفان محفوظ است

ISBN: 978-600-8542-38-4

www.eshragh-erfan.com

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۰

info@eshragh-erfan.com

نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۱

آدرس: ایران، قم، خیابان معلّم، معلّم ۸، کوچه شهید محقق، پلاک ۵۹

فهرست

سخن مؤسسه	۱۵
پیشگفتار	۱۷

۱. انتخاب علم برتر/۲۱

۱-۱. مبادی بحث	۲۲
الف) چستی انتخاب و انتخاب‌گری	۲۲
ب) مفهوم‌شناسی	۲۴
ج) شاخص‌های علم برتر	۲۵
یکم. جایگاه و مراتب علوم	۲۶
دوم. شرایط و نیازهای اجتماعی	۲۸
سوم. علم متناسب با تفاوت‌های فردی	۲۹
د) تقدم معیارهای‌گزینش علم	۳۱
ه) مصداق علم برتر	۳۲
و) قاعده تزامن علوم	۳۸
۱-۲. ادله انتخاب علم برتر	۴۰

- الف) دلیل عقلی ۴۰
- قانون «الأهم فالأهم» ۴۱
- ب) ادله نقلی ۴۳
- یکم. روایت ورام ۴۳
- دوم. روایت غررالحکم ۵۱
- سوم. روایت ابن ابی الحدید ۵۲
- چهارم. روایت نزهه الناظر ۵۴
- پنجم. روایت غررالحکم ۵۷
- ششم. روایت عدة الداعی ۵۱
- هفتم. روایت طبرسی ۶۴
- ۱- ۳. فروع ۶۶
- فرع یکم. علم مفید در دعاهاى معصومان علیهم السلام ۶۶
- یکم. روایت عمرو بن أبی المقدام ۶۶
- دوم. روایت انس بن مالک ۶۷
- فرع دوم. راهکار تصحیح سند روایات ۶۸
- فرع سوم. راهکار استفاده از روایات ضعیف ۶۹
- ۱- ۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۷۰
- الف) معنای علم ۷۰
- ب) حکم عقل به انتخاب علم برتر ۷۰
- ج) دسته‌بندی روایات ۷۱
- د) ملاک ارزش‌مندی علوم ۷۱
- ه) معیار لزوم پرهیز از برخی از علوم ۷۱
- و) تصحیح سند روایات ۷۲

۷۳ (ز) حکم برداشتی از روایات

۲. تفرغ/۷۵

- ۷۵ ۲ - ۱. مبادی بحث
- ۷۵ الف) مفهوم‌شناسی
- ۷۶ ب) تعبیرهای همسو
- ۷۷ ۲ - ۲. ادله تفرغ
- ۷۷ الف) ادله عام
- ۷۷ یکم. مقدمیت
- ۷۸ دوم. قاعده «اتقان عمل»
- ۷۹ ب) ادله خاص
- ۷۹ یکم. معتبره رساله الحقوق
- ۸۳ دوم. مرفوعه منیه المرید
- ۸۴ سوم. روایت توحید مفضل
- ۸۷ چهارم. روایت غررالحکم
- ۸۹ پنجم. حدیث قدسی
- ۹۰ ۲ - ۳. فروع
- ۹۰ فرع یکم. مراتب «تفرغ»
- ۹۱ یکم. مراتب بالای تفرغ
- ۹۱ دوم. مرتبه حداقلی تفرغ
- ۹۱ سوم. مطلق تفرغ
- ۹۲ فرع دوم: جایگاه فقهی «تفرغ»
- ۹۴ فرع سوم. موضوعیت یا طریقت «تفرغ» در علم

- فرع چهارم. ماهیت علم در روایات ۹۵
- ۲ - ۴. جمع بندی و نتیجه گیری ۹۶
- الف) دلالت ادله عقلی و نقلی ۹۶
- ب) مولوی بودن «تفرغ» ۹۶
- ج) حکم فقهی ۹۷

۳. نظم / ۹۹

- ۳ - ۱. مبادی بحث ۹۹
- الف) مفهوم شناسی ۹۹
- ب) اهمیت و مصداق های نظم ۱۰۰
- ۳ - ۲. ادله نظم ۱۰۲
- الف) دلیل عقلی ۱۰۳
- ب) ادله نقلی ۱۰۳
- یکم. روایت نهج البلاغة ۱۰۳
- دوم. مرسله ابن مسعود ۱۰۶
- سوم. روایت غرر الحکم ۱۰۸
- ۳ - ۳. جمع بندی و نتیجه گیری ۱۱۰
۴. تعیین زمان مناسب ۱۱۱
- ۴ - ۱. ادله تعیین زمان مناسب ۱۱۳
- الف) صحیحه ابی حمزة الثمالی ۱۱۳
- ب) روایت جابر جعفی ۱۱۷
- ج) مرسله مجموعه ورام ۱۱۹

- د) مرسله منیة المرید ۱۲۰
- ه) مرسله از پیامبر اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ۱۲۱
- و) مرسله بحار الأنوار ۱۲۱
- ز) روایت منیة المرید ۱۲۳
- ۴- ۲. جمع بندی و نتیجه گیری ۱۲۴

۵. جهد/ ۱۲۵

- ۵- ۱. مفهوم شناسی ۱۲۵
- ۵- ۲. ادله جهد ۱۲۹
- الف) دلیل عقلی ۱۲۹
- ب) ادله عام ۱۳۰
- یکم. مرسله نهج البلاغة ۱۳۰
- دوم. مرسله از پیامبر اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ۱۳۱
- سوم. صحیحہ معاویة بن عمار ۱۳۱
- چهارم. موثقه علی بن اسباط ۱۳۳
- پنجم. روایت نهج البلاغة ۱۳۴
- ج) ادله خاص ۱۳۵
- حدیث قدسی ۱۳۵
- ۵- ۳. جمع بندی و نتیجه گیری ۱۳۶

۶. جوع/ ۱۳۹

- ۶- ۱. مبادی بحث ۱۳۹
- الف) معانی «جوع» ۱۳۹

- ۱۳۹ یکم. «جوع» ضد «شبع»
- ۱۴۰ دوم. جوع به معنای «المَحْمَصَةُ»
- ۱۴۲ معنای برگزیده
- ۱۴۳ ب) معنای جوع از دیدگاه روایات
- ۱۴۵ ۶ - ۲. ادله جوع
- ۱۴۵ الف) ادله عام
- ۱۴۵ یکم. موثقه ابی بصیر
- ۱۴۶ دوم. روایت ابی جارود
- ۱۴۷ سوم. روایت انس
- ۱۴۸ چهارم. مرسله از پیامبر اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
- ۱۴۹ پنجم. مرسله از حضرت عیسی عَلَيْهِ السَّلَام
- ۱۵۰ ششم. حدیث معراج
- ۱۵۰ ب) ادله خاص
- ۱۵۰ یکم. حدیث قدسی
- ۱۵۳ دوم. مرسله مکارم الأخلاق
- ۱۵۴ سوم. مرسله مجموعه ورام
- ۱۵۵ چهارم. مرسله دوم مجموعه ورام
- ۱۵۶ ۶ - ۳. جمع بندی و نتیجه گیری

۷. دانش افزایی / ۱۵۹

- ۱۶۰ ۷ - ۱. ادله دانش افزایی
- ۱۶۰ الف) دلیل عقلی
- ۱۶۰ ب) اطلاق ادله تعلم

- ج) ادله قرآنی و روایی ۱۶۰
- اول. سوره كهف، آیه ۶۶ ۱۶۱
- دوم. خبریونس بن ظبیان ۱۶۳
- سوم. مرسله غررالحكم ۱۶۵
- چهارم. مرسله كشف الغمة ۱۶۷
- پنجم. روایت عبد الرحمن ۱۷۱
- ششم. روایت جابر ۱۷۳
- هفتم. روایت اهل سنت ۱۷۶
- ۷ - ۲. جمع بندی و نتیجه گیری ۱۷۸

۸. کتابت / ۱۸۱

- ۸ - ۱. اهمیت کتابت ۱۸۱
- ۸ - ۲. ادله کتابت ۱۸۳
- الف) دلیل عقلی ۱۸۳
- ب) ادله روایی ۱۸۳
- یکم. صحیحہ ابی بصیر ۱۸۳
- دوم. روایت منیة المرید ۱۸۵
- سوم. روایت انس بن مالک ۱۸۶
- چهارم. مرفوعه از رسول اعظم ﷺ ۱۸۷
- پنجم. مرفوعه نهج البلاغه ۱۸۸
- ۸ - ۳. جمع بندی و نتیجه گیری ۱۹۱

۹. محافظت از علوم برای آیندگان / ۱۹۳

- ۹ - ۱. ادله محافظت از علوم ۱۹۳
- الف) قاعده وجوب حفظ نظام ۱۹۳
- یکم. محدوده این قاعده ۱۹۴
- دوم. مکلف به این حکم ۱۹۴
- ۹ - ۲. جمع بندی و نتیجه گیری ۱۹۵
- ب) ادله روایی ۱۹۶
- یکم. موثقه عبید بن زراره ۱۹۶
- دوم. روایت مفضل بن عمر ۱۹۸
- سوم. مرسله از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله ۲۰۰
- چهارم. مرسله شهید ثانی ۲۰۰
- جمع بندی روایات ۲۰۱

۱۰. مذاکره علمی / ۲۰۳

- ۱۰ - ۱. ادله مذاکره علمی ۲۰۳
- الف) دلیل عقلی ۲۰۴
- ب) ادله روایی ۲۰۴
- یکم. صحیحہ عبدالله بن سنان ۲۰۴
- دوم. روایت منصور صیقل ۲۰۶
- سوم. مرفوعه حجال ۲۰۸
- چهارم. روایت ابوجارود ۲۱۲
- ۱۰ - ۲. جمع بندی و نتیجه گیری ۲۱۳

۱۱. نیکو سخن گفتن / ۲۱۵

۲۱۵	۱۱ - ۱. مبادی بحث
۲۱۶	الف) مفهوم‌شناسی
۲۱۷	ب) مصداق‌های نیکوسخنی
۲۱۸	۱۱ - ۲. ادله نیکوسخن‌گفتن
۲۱۸	الف) دلیل عقلی
۲۱۹	ب) ادله عام
۲۱۹	یکم. سوره اسراء، آیه ۵۳
۲۲۲	دوم. سوره بقره، آیه ۸۳
۲۲۵	سوم. موثقة معاوية بن عمار
۲۲۶	چهارم. روایت جابر بن یزید
۲۲۷	پنجم. روایت بحار الأنوار
۲۳۰	ششم. روایت غرر الحکم
۲۳۲	ج) ادله خاص
۲۳۲	یکم. مرسله ابن بابویه
۲۳۶	دوم. سیره پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small>
۲۳۷	سوم. روایت غرر الحکم
۲۳۸	۱۱ - ۳. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱۲. خودداری از جدال و مرء/۲۴۱

۲۴۱	۱۲ - ۱. مبادی بحث
۲۴۱	الف) نسبت سنجی
۲۴۲	ب) مفهوم‌شناسی
۲۴۴	ج) کاربرد قرآنی و روایی

- ۱۲ - ۲. ادله خودداری از جدال و مرء ۲۴۶
- الف) دلیل عقلی ۲۴۶
- ب) ادله قرآنی ۲۴۷
- یکم. آیه مجادله ۲۴۷
- دوم. آیه حکمت و دعوت ۲۵۰
- ج) ادله روایی ۲۵۲
- یکم. مرسله الاختصاص ۲۵۳
- دوم. روایت انس ۲۵۴
- سوم. روایت مصباح الشریعة ۲۵۶
- چهارم. مرفوعه محمد بن نعمان ۲۵۷
- پنجم. صحیحہ عابد ۲۶۰
- ششم. روایت ابی عبیده الحذاء ۲۶۲
- ۱۲ - ۳. جمع بندی و نتیجه گیری ۲۶۳
- گزاره های فقهی آداب رفتاری و مهارتی ۲۶۴
- کتابنامه ۲۶۷
- نمایه ها ۲۷۸

سخن مؤسسه

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، رسالت حوزه‌های علمیه را دوچندان کرده است. نظام اسلامی برای تأمین پشتوانه نظری خود، نیازمند مبانی علمی لازم برای تصمیم‌گیری و اجرا است. این عرصه‌ای است که حوزه علمیه در کنار دیگر مجامع علمی باید در آن نقش فعال داشته باشد؛ چراکه این نیاز بدون گستراندن مرزهای علوم اسلامی به مباحث نوپدید و تولید علوم انسانی با رویکرد اسلامی، پاسخ مناسبی نمی‌یابد. ضرورت مجاهدت علمی به منظور پاسخ‌گویی به مطالبات روزافزون و برحق جامعه دینی، آنگاه رخ می‌نماید که توجه داشت: اولاً، دگرگونی‌های جدیدی در مجموعه دانش بشری، به‌ویژه علوم انسانی رخ داده است؛ ثانیاً، زندگی انسان معاصر، به واسطه پیشرفت در علوم و فناوری‌های جدید، دستخوش تحولاتی شگرف شده است؛ ثالثاً، شکل‌گیری نظام اسلامی، فرصت مناسبی را فراروی جامعه دینی برای دستیابی به اهداف متعالی خود قرار داده است. به همین دلیل، سرعت بخشیدن به فعالیت‌های علمی حوزوی به منظور توانمندسازی نظام اسلامی در این باره ضروری است.

«مؤسسه اشراق و عرفان» از سال ۱۳۸۶ با نظارت و اشراف علمی آیت الله علیرضا اعرافی رحمته الله علیه فعالیت خود را آغاز کرده است و علاوه بر تأکید بر اصالت‌های حوزوی، برای برطرف کردن نیازمندی‌های معرفتی انسان معاصر نیز می‌کوشد. از این رو،

مأموریت‌های خود را «پژوهش در زمینه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف بر پایه روش اجتهادی در راستای نظام‌سازی اسلامی»، «پرورش پژوهشگران صاحب‌نظر در عرصه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف و نظام‌سازی اسلامی» و «اسلامی‌سازی علوم انسانی» قرار داده است تا بتواند نقشی مؤثر در این مجال ایفا کند.

فقه تربیتی به مثابه بانی جدید در فقه و دانشی نوپا در مطالعات تربیتی در صد بررسی مسائل مریبان و متریبان در محیط‌های تربیتی و تعیین حکم شرعی آنان است. فضای کلاس و رابطه معلم و دانش‌آموز از دیرباز توجه اندیشه‌وران تعلیم و تربیت را به خود جلب کرده است و نگارش «آداب تعلیم و تعلم» از گذشته‌های دور، در سنت اسلامی رایج بوده است. کتاب حاضر، با توجه به تقسیم آداب به آداب مشترک معلم و دانش‌آموز و آداب مختص هریک، تنها آداب مشترک را به بحث گذاشته است. بخش اول این کتاب، که در گذشته چاپ شده، صفات مشترک بین معلّم و متعلّم را بررسی فقهی نموده است. بخش دوم این کتاب، مجلد پیش رو، به بررسی آداب رفتاری و مهارتی مشترک بین معلّم و متعلّم پرداخته است.

در زمینه مباحث این کتاب، بحث مستقل و مدونی در قالب سلسله دروس خارج فقه تربیتی استاد ارجمند، آیت الله اعرافی رحمته الله علیه صورت نگرفته بود؛ البته در برخی آداب، از بخش‌هایی پراکنده از این دروس استفاده شده است. مباحث ذیل هر ادب، در مراحل مختلف پژوهش، خدمت حضرت استاد ارائه و بررسی می‌شد که پس از دریافت رهنمودهای ایشان و اصلاح و تکمیل مباحث، به تأیید نهایی ایشان رسیده است.

در پایان با سپاس بی‌کران از استاد معظم، آیت الله علیرضا اعرافی رحمته الله علیه که با ارائه این مباحث در سلسله دروس خود و همچنین در جلسات متعدد تکمیلی، عنایتی ویژه در به ثمر نشاندن این اثر داشتند، ارج می‌نهمیم به تلاش‌های محقق ارجمند، جناب آقای مهدی شکرالهی، در تحقیق و تدوین و به راهبری‌های حجت‌الاسلام دکتر سید نقی موسوی، در نظارت و ارزیابی این اثر.

امید است صاحب‌نظران و اندیشه‌وران دینی، با ارائه دیدگاه‌ها و پیشنهادهای سازنده خود، مؤسسه اشراق و عرفان را در بهبود تولید آثار علمی، یاری رسانند.

پیشگفتار

بررسی علمی و فقهی آداب تعلیم و تربیت به ویژه در بعد رفتاری و مهارتی معلم و متعلم، از جمله عرصه‌های کاربردی در فضای آموزشی و پرورشی است که نیازمند درنگ و اندیشه است.

کتاب حاضر ادامه‌ای است بر مباحث کتاب آداب مشترک تعلیم و تعلم. آن کتاب به کوشش حجت الاسلام دکتر احمد امامی راد، در دو فصل تنظیم شده است. فصل اول، به آداب و ویژگی‌های روحی و شخصیتی معلم و متعلم اختصاص داده شده است و شامل مباحثی است نظیر: اخلاص، تواضع، صبر و حلم، حرص به علم و دوری از حسد. در فصل دوم، آداب رفتاری و مهارتی معلم و متعلم (عمل به علم) بررسی فقهی شده است.^۱

همانگونه که در آن اثربیان شد، مقصود از آداب تعلیم و تعلم عبارت است از: رفتارها، صفت‌ها، حالت‌ها، ویژگی‌ها و کیفیت‌های نیکویی که رعایت آنها در فرایند تعلیم و تعلم رجحان دارد. این امر مورد توجه است که در معلم و

۱. رک: علیرضا اعرافی، فقه تربیتی، ج ۱/۷، ص ۲۲۵.

متعلم چه نوع حالت، افعال یا صفاتی راجح است تا فرایند تعلیم و تعلم به بهترین شکل صورت گیرد.

این کتاب کوشیده است تا موارد دیگری از «آداب رفتاری و مهارتی با رویکرد فقهی» را به تصویر کشد. برای تحقق این هدف، در قالب دوازده فصل به بررسی و تبیین زوایای گوناگون این آداب پرداخته شده است. معیار گزینش آداب مشترک، منصوص بودن آن در متون دینی یا ارتباط ویژه داشتن با فضای تعلیم و تربیت است. آداب مشترک رفتاری و مهارتی معلم و متعلم که در این کتاب بررسی شده، به شرح زیر است:

۱. انتخاب علم برتر؛
 ۲. تفرغ؛
 ۳. نظم؛
 ۴. تعیین زمان مناسب؛
 ۵. جهد؛
 ۶. جوع؛
 ۷. دانش افزایی؛
 ۸. کتابت؛
 ۹. محافظت از علوم برای آیندگان؛
 ۱۰. مذاکره علمی؛
 ۱۱. نیکو سخن گفتن؛
 ۱۲. خودداری از جدال و مراء.
- این تعداد از آداب، استقرایی است؛ یعنی تحلیل عقلی خلل ناپذیر پستوانه آن نیست. از سویی، برای دسته بندی آنها می توان معیارهایی را در نظر گرفت؛ از جمله معیارها این است که برخی از آداب مربوط به پیش از تعلیم و تعلم و

برخی مربوط به حین اشتغال به تعلیم و تعلم است. به بیانی دیگر، نخست به انتخاب‌گری علم، سپس به بیان کیفیاتی پرداخته شده است که رعایت آنها در موفقیت و تحقق بهتر تعلیم و تعلم نقش بسزایی دارد.

امید است به حول و قوه الهی و عنایت خاصه حضرت بقیة الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف، حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام و بانوی کرامت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام گامی مؤثر در تدوین آداب مهارتی و رفتاری برداشته شده باشد.

بر خود لازم می‌دانم، صمیمانه قدردانی کنم از استاد محترم حضرت آیت الله اعرافی رحمته الله که با سعه صدر، دلسوزی مشفقانه، درایت و راهنمایی‌های عالمانه، زمینه تدوین این اثر را فراهم کرده‌اند. از درگاه الهی، سلامتی آن وجود نازنین را خواستارم. از مدیر عامل محترم مؤسسه اشراق و عرفان، حجت الاسلام والمسلمین دکتر سید نقی موسوی تشکر می‌کنم که صبورانه از شروع پروژه تا اتمام آن در مسیر ارزیابی، راهنمایی و بهینه‌سازی علمی و فنی این اثر متحمل زحمات‌های فراوانی شدند. همچنین مراتب سپاس خود را ابراز می‌دارم از تلاش‌های لجنه معین علمی، حجج اسلام آقایان: احمد عابدین زاده، محسن پوراکیرو احمد شهامت (مدیر گروه فقه تربیتی)، همچنین ارزیاب علمی این اثر، حجت الاسلام دکتر حسین مولودی و ویراستار محترم، حجت الاسلام هادی عجمی که پربار شدن این اثر مرهون دقت نظر و نقد کارشناسانه آنان می‌باشد. در انتها، تشکر می‌کنم از کارمندان معزز مؤسسه اشراق و عرفان که مدیریت تدوین و چاپ این کتاب را برعهده داشتند. توفیق روزافزون همه این بزرگواران در تمام مراحل زندگی را از خداوند متعال مسئلت می‌کنم.

و من الله التوفیق و علیه التکلان

مهدی شکرالهی

۱۹ مرداد ۱۳۹۹؛ ۱۹ ذی الحجة ۱۴۴۲